

## НАСИЛЬСТВО НАД ДІТЬМИ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

В статті розглядаються питання причин, ознак та наслідків насилля над дітьми та звертається увага на соціально-педагогічні заходи попередження жорстокого поводження з дітьми.

**Ключові слова:** дитина, насилля, сім'я, соціально-педагогічні заходи.

В статье рассматриваются вопросы причин, признаков и последствий насилия над детьми и обращается внимание на социально-педагогические меры предупреждения жестокого обращения с детьми.

**Ключевые слова:** ребенок, насилия, семья, социально-педагогические мероприятия.

Протягом останнього десятиліття у суспільстві намітилась тенденція до усвідомлення насильства над дітьми як серйозної і масштабної проблеми. Адже, діти сама незахищена, вразлива соціальна група, яка стає жертвами фізичного, сексуального, емоційного насильства. За даними ООН, від свавілля батьків кожний рік страждають близько 2 млн. дітей у віці до 14 років [4]. Жорстока поведінка з дітьми, нехтування їхніми інтересами можуть мати різні види й форми, але їхні наслідки завжди завдають серйозної шкоди фізичному й психічному здоров'ю, розвитку й соціалізації дитини, нерідко становлять загрозу її життю чи навіть спричиняють смерть [4, с. 3].

Проблема насильства над дітьми стала предметом уваги різних науковців, зокрема: пошук соціально-педагогічних умов, причин і факторів виникнення, виявлення та подолання сімейного насильства над дітьми досліджують такі вчені, як Т. Гончарова, О. Коломієць, О. Кочемировська та ін.; правові, соціальні, психологічні та медичні аспекти попередження насильства в сім'ї представлені в роботах В. Бондаровської, О. Кочемировської, Г. Лактіонової, Ю. Онишко, Р. Хаар, Г. Христової та ін.; розробляють методичні рекомендації та корекційні програми для працівників соціальної сфери, використовуючи вітчизняний і світовий досвід, С. Буров, І. Дубиніна, В. Міленко, С. Мосієнко, Ю. Онишко, Л. Сміслова, М. Ясиновська та ін.

Актуальність нашої теми підтверджує і проведене дослідження, яке має наступні результати: 68% учнів стикались з різними формами

насильства, 76% були свідками насильства; на перше місце серед видів насильства діти поставили насильство старшокласників над молодшими учнями, на друге – статеве, на третє – дорослих над дітьми; за небезпекою для себе учні так розставили види насильства: 1) психічне, 2) сексуальне, 3) фізичне; головними причинами цього явища, на думку учнів: 1) криза суспільства; 2) вплив ЗМІ; 3) наслідування дорослих; 39% учнів заявили, що коли вони стануть свідками насильства, то негайно виступлять на захист, 22% - викличе міліцію, 19,5% звернуть увагу перехожих, 14,5% злякаються, а 5% не звернуть увагу.

Згідно з чинним українським законодавством насильство в сім'ї розглядається як будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї щодо іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю [7].

Ми розглядаємо насильство як реальну дію або погрозу навмисного фізичного, сексуального, психологічного або економічного впливу, змушення з боку однієї особи по відношенню до іншої, з метою контролю, залякування, навіювання почуття страху.

Насилля в сім'ї має чотири форми прояву:

- фізичне насильство в сім'ї – умисне нанесення одним членом сім'ї іншому члену сім'ї побоїв, тілесних ушкоджень, що може призвести або призвело до смерті постраждалого, порушення фізичного чи психічного здоров'я, нанесення шкоди його честі та гідності;

- сексуальне насильство в сім'ї – протиправне посягання одного члена сім'ї на статево недоторканість іншого члена сім'ї, а також дії сексуального характеру по відношенню до неповнолітнього члена сім'ї;

- психологічне насильство в сім'ї – насильство, пов'язане з дією одного члена сім'ї на психіку іншого члена сім'ї шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно спричиняється емоційна невпевненість, нездатність захистити себе та може завдаватися або завдається шкода психічному здоров'ю;

- економічне насильство в сім'ї – умисне позбавлення одним членом сім'ї іншого члена сім'ї житла, їжі, одягу та іншого майна чи коштів, на які постраждалий має передбачене законом право, що може призвести до його смерті, викликати порушення фізичного чи психічного здоров'я [7].

Фізичне має прояв у застосуванні фізичної сили, холодної та/або вогнепальної зброї, в отруєнні або спаяванні одурманюючими засобами, а також в обмеженні харчування та сну. Психологічне насильство може мати вираз в ігноруванні суб'єктивних характеристик та потреб дитини (свободи, гідності, прав), руйнуванням стосунків прихильності між дорослим і дитиною, або фіксування цих стосунків, а також дії, що призводять до різноманітних деформацій і порушень психічного

(поведінкового, емоційного, інтелектуального, комунікативного, особистісного) розвитку. Економічне насилля має прояв у тотальному контролі над витратами членів сім'ї, що призводить до ігнорування їх матеріальних потреб. Сексуальне насильство розглядається як умисне втягування неповнолітнього в сексуальні дії з дорослими, з метою отримання останніми сексуального задоволення або будь-якої іншої вигоди. До сексуального насилля належать: сексуальне розтління, розбещення і втягування дітей у проституцію, порнобізнес та ін. Найтяжчою за своїми наслідками формою сексуального насильства є інцест.

Відомо, що для соціалізації дитини надзвичайно важливими є сімейні стосунки, які можуть бути гармонійними, а можуть супроводжуватись відчайдушною боротьбою, окресленою болем, що призводить до деструктивних наслідків для дитини [6].

Сім'я часто опиняється на перехресті соціальних і економічних проблем суспільства; вона – головний захисник особистості, притулок і фундамент, хоча сама при цьому відчуває внутрішні хворобливі суперечності.

Для сучасного суспільства характерно поширення насильства: це війни, зростання кількості таких злочинів, як убивства, зґвалтування, збройні напади тощо. Ці феномени відображаються й на родині. І самі близькі стають для дитини швидше джерелом погрози, ніж надійності й безпеки.

Прикро, проте насильство має місце не тільки в соціально неблагополучних родинах. Насилля над дитиною в родині відбувається незалежно від класових, расових, культурних, релігійних, соціально-економічних аспектів [10]. Це підтверджують, зокрема і дослідження Беати Земби: "Варто пригадати той факт, що в "здорових" сім'ях також можуть бути приховані патології. Зберігаючи "добре ім'я" родини, всі її члени намагаються зберегти сімейну таємницю пов'язану з алкоголізмом, фізичним чи психічним насиллям або іншими проблемами." [12, с. 506].

Найчастіше жертвою насилля стають:

- діти, що виховуються в умовах жорстокого поводження в сім'ї і як наслідок вони вороже сприймають світ, готові бути або жертвами, або тими, хто здійснює насилля;
- діти, що виховуються в умовах бездоглядності, емоційного відкидання з боку батьків;
- діти, що мають відставання в психофізичному розвитку;
- діти, які легко піддаються навіюванню та нездатні реально оцінити небезпеку і протистояти насиллю;
- діти "вулиці";

- діти, які виховуються в умовах безумовного підкорення і як наслідок не можуть сказати "ні", на мають чітких внутрішніх меж свого "Я";

- діти з нервово-психічними розладами;

- маленькі діти в силу своєї безпомічності;

- недоношені або з малою вагою так як вони дратівливі, більше плачуть, тому більше проблем для батьків [5].

Серед різних теорій і пояснень чинників насильства найчастіше виділяють психологічні та соціальні. Прихильники психологічних теорій зосереджують увагу на психологічних чинниках ризику – передусім схильності до насильства у кривдників та особливостях потерпілих. Теорії соціальної причинності розглядають зовнішні чинники, що впливають на появу насильства, а саме: культурні норми, бідність, безробіття, соціальна ізоляція, низький освітній рівень тощо [3, с. 70]. Також причини вчинення насильства над дитиною умовно можна розділити на три блоки: прагнення змінити поведінку дитини, психологічна розрядка на слабших членах родини, жорстокість як самоціль.

Ряд вчених причини насильства дітей у сім'ї розглядають у чотирьох контекстах: соціокультурному, сімейному, індивідуальному та кризовому [6].

Під соціокультурним контекстом розуміють аналіз структури суспільства й економічного стану окремих прошарків (робота / безробіття; добробут / ситуація бідності; умови проживання). Крім того, слід враховувати в чомусь особливі для кожного суспільства установки й ставлення до насильства, зокрема до насильства дітей у сім'ї, відносини між поколіннями й статями, ролями батьків і дітей, формальні й неформальні соціальні мережі тощо, наприклад, у культурі існує взаємозв'язок між насильницькими формами поведінки й уявленнями про мужність, які формують у "сильної статі" установку на зверхність над іншими людьми (над жінкою й дітьми). Втілення такого прагнення за допомогою насильства пересічні обивателі визнають здебільшого "легітимним", що свідчить про низький рівень культури й моралі. Така ситуація може бути причиною ескалації (переходу з одного покоління в інше) жорстокої поведінки з дітьми в сім'ї з боку чоловіків. Інша причина – поширення в культурі уявлень про методи виховання. До сьогодні багато хто застосування фізичної сили як способу впливу на дитину вважає педагогічно ефективним.

Сімейний контекст включає аналіз змін структури сім'ї (зниження народжуваності, плюралізм щодо форм шлюбу й сім'ї, частота розлучень і розриву стосунків), специфічну структуру відносин і їхню динаміку (велика кількість конфліктів між поколіннями, неадекватний розподіл влади, двозначні взаємовідносини, конфлікти й недовдоволеності між подружжям, рольові зміни в стосунках між батьками й дітьми), а

також фрагментарність сімейних відносин, часті нововведення і зміни. Жорстоке ставлення до дітей у сім'ї в сімейному контексті детерміноване стресами батьків, сварками між подружжям, роздратованістю й нервозністю батька й матері. Найголовніше, що при цьому дитина переймає модель вирішення конфліктів і засвоює зразки поведінки в складній ситуації.

Індивідуальний контекст розглядають і з боку батьків, і з боку дітей. Індивідуальний контекст батьків спирається на запропоноване розуміння сили й слабкості. Він вказує на уявлення батьків про здоровий спосіб життя, специфічні погляди на досвід власного дитинства, рівень самооцінки й самоконтролю, уявлення про виховання й виховні методи, ступінь пристосування до фрустрацій і здатність боротися зі стресами. Розглядаючи індивідуальний контекст, слід урахувувати, що діти – не тільки об'єкти впливу інших, але й самі є дійовими особами, вони не лише реагують на все, що відбувається навколо них, а й самі створюють ситуацію й певною мірою керують діями своїх батьків. Не слід забувати про те, що діти не мають достатньо повноважень і знань, які давали б їм змогу цілком контролювати ситуацію. Із цієї позиції жорстоке ставлення до дітей – це зазвичай вияв влади батьків (і загалом дорослого світу).

Кризовий контекст має передбачати вивчення дефіциту засобів і можливостей для встановлення й підтримки безконфліктної ситуації в сім'ї, навантажень, викликаних соціальними змінами, і зниження опірності батьків у кризових ситуаціях, компетентності дорослих людей вирішувати конфлікти й змінювати свої уявлення про дітей у процесі їхнього дорослішання тощо.

Існує безліч чинників, які спричиняють жорстоке ставлення до дітей у сім'ї [6].

з боку батьків або брак належної турботи про них. Сучасні психологи виокремлюють такі:

1. У сім'ї, де прийняте жорстоке ставлення до дітей, дитина часто є мішенню, на яку "падають всі шишки". Її вважають особливою, такою, що відрізняється від інших, дуже активною, або, навпаки, дуже пасивною і т. п., і

тому вона стає об'єктом агресії членів сім'ї. Дитина може бути схожа чи нагадувати своєю поведінкою ненависного родича, бути улюбленцем одного з членів сім'ї, може мати фізичні чи розумові вади, чим і викликає жорстоке

ставлення до себе з боку когось із членів сім'ї.

2. Критичні ситуації чи збіг обставин часто зумовлюють спалах жорстокої поведінки. До таких можна віднести втрату роботи, розлуку з коханою людиною, смерть близької людини, небажана вагітність чи інші обставини, принципово важливі для дорослого.

3. Дуже часто причиною жорстокого ставлення до дитини є нестача елементарних знань про дитячий розвиток. Очікування, що двомісячна

дитина відреагує на покарання, а в шість місяців може стежити за своїм сечовим міхуром і випорожненнями, наївно, адже дитина не може контролювати ці процеси ні фізіологічно, ні психічно. Не знаючи цього, батьки можуть карати дитину.

4. Модель домашнього насильства зазвичай передається від покоління до покоління. Жорстоке покарання не вважають насильством щодо дітей, а розглядають як сімейну традицію.

На переконання Т. Гончарової, якщо батьки в дитинстві були жертвами насильства чи їхніми потребами нехтували, то щодо своїх дітей вони будуть застосовувати ті самі насильницькі методи виховання [6, с. 48 – 50].

Серед різноманіття причин насилля слід виділити і наступні: в суспільстві з чоловічим домінуванням насилля чи загроза насиллю – це механізм, який використовується з дитинства; насилля використовується з метою відчуття влади, права на привілеї; лояльне ставлення до насилля в традиціях, законодавстві, в деяких релігійних вченнях; насилля використовується як компенсація особистої невпевненості, невідповідності, незадоволеності собою; досвід минулого: спостерігача або жертви насилля; обмеження емоційного реагування - придушення негативних емоцій або трансформація їх лише у гнів; насилля виходить з самої природи людини, з її ворожих інстинктів (інстинктів смерті і сексуального). Саме вони штовхають людину до здійснення насилля; застосування насилля внаслідок економічних і соціальних умов, що породжують нерівність і зростання протиріч; корені насилля можуть бути через недостатню кількість материнського тепла в ранньому дитинстві.

Не залежно від того, з яких причин і в якій формі було здійснене насильство над дитиною в сім'ї, воно накладає свій відбиток у вигляді безпосередніх або віддалених наслідків. До безпосередніх наслідків належать фізичні травми, ушкодження, головний біль, втрата свідомості, гострі психічні реакції у відповідь на будь-який вид агресії, прагнення втекти, сховатися, або загальмованість, зовнішня байдужість тощо. Серед віддалених наслідків жорстокого поводження з дітьми виокремлюються порушення фізичного і психічного розвитку неповнолітнього, соматичні захворювання різної етіології (енурез, судомні стани, порушення сну, апетиту), особистісні та емоційні відхилення [2].

Аналіз досліджень А.В. Мудрик, Л.С. Алексеевої, І.Г. Новосельського, Р.В. Овчарової засвідчив, що наслідки насильства, порушуючи психічне здоров'я дітей, не мають чітко виражених симптомів та ознак, які б вказували на першопричину відхилень. Спостерігаються розлади емоційної сфери, а саме: необґрунтована зміна настрою, тривожність, депресія, які можуть супроводжуватися суїцидальними намірами, особливо в підлітковому віці.[9]

Вченими доведено, що діти, які відчували на собі жорстокість та насильство підсвідомо прагнуть відтворити свій життєвий досвід у дорослому житті, оскільки не знають іншої моделі поведінки. Віддаленими наслідками насильства є схильність до узалежненостей: алкоголізм, адиктивна, девіантна, делінквентна та асоціальна поведінка (Т.Я. Сафонова, С.О. Беліченко, Н.Ю. Максимова, О.В. Пчелінцева) [9].

Діти, які зазнали насильства будь-якого виду, соціалізуються важко: у них порушені зв'язки з дорослими, бракує елементарних навичок спілкування з однолітками, вони не володіють достатнім рівнем знань, а тому часто не можуть завоювати авторитет у школі тощо.

Таким чином, будь-який вид насильства, пережитий у ранньому віці, формує в дітей і підлітків такі особистісні й поведінкові якості, які роблять їх малопривабливими і навіть небезпечними для суспільства.

До суспільних втрат від насильства над дітьми дослідники відносять насамперед втрати людських життів у результаті вбивств дітей і підлітків, їхніх самогубств. У їхній особі втрачаються продуктивні члени суспільства

внаслідок порушення їхнього психічного й фізичного здоров'я, низького освітнього і професійного рівня, кримінальної поведінки. Це втрати в їхній особі батьків, здатних виховати здорових у фізичному й моральному плані дітей. Нарешті, це відтворення жорстокості в суспільстві, оскільки колишні жертви самі часто стають жорстокими, нетерпимими [2, с. 7].

Ю.Й. Поліщук виокремлює такі основні підходи, які можуть бути застосовані з метою попередження насильства в сім'ї стосовно дітей :

1. Інформаційний (просвітницький), в основі якого є знання і підтримка державою, громадою, сім'ями, окремими особами прав людини.

2. Силевий підхід, який означає, що порушення прав людини, задекларованих у законах, є підставою для покарання злочинця незалежно від того, чи знав він, що порушує права іншої людини, чи ні.

3. Підхід ненасильницького опору. Протистояння злу через насильство лише примножує зло, і, оскільки зло може опиратися тільки на насильство, потрібно цілковито утриматися від останнього, щоб позбавити зло його опори.

4. Діяльнісний підхід, який полягає в щоденній роботі з безпосереднього захисту прав.

5. Християнський підхід, який передбачає опору на позитивне в людині, власні високі духовні якості.

6. Політико-економічний підхід, зміст якого полягає в тому, щоб надати людям рівні можливості, допомогу усім, хто її потребує, використовувати надбання науково-технічного прогресу для розширення і неухильного підвищення рівня життя.

7. Підхід викриття насильства і жорстокого поводження, який полягає у збереженні пам'яті про жертви насильства через пресу,

телебачення, книги, допомогу жертвам гноблення з метою попередження насильства у майбутньому.

8. Виважений підхід, що був запропонований О. Сахаровим і полягає у створенні досконалішого, гуманнішого суспільства, кращого світового порядку через реформи, а не революції, через захист жертв, а не повалення режимів; через здатність свідомо розмірковувати, берегти знання і досвід, розвиток зв'язків з іншими народами з метою вибору кращого для життя людей [11, с. 215-216].

Поліпшення ефективності соціально-педагогічної роботи щодо подолання сімейного насильства до дітей, на переконання О. Коломієць, відбудеться за умови, якщо роботу соціального педагога будуть здійснювати за такими напрямками:

– вивчення медико-психологічних та соціально-педагогічних особливостей учнів, умов їхнього життя в сім'ї, специфіки мікросередовища;

– виявлення дітей, які стали жертвами сімейного насильства;

– здійснення профілактичної роботи щодо попередження насильства до дітей в сім'ї;

– здійснення правової просвіти школярів та їхніх батьків;

– розробка й реалізація програм реабілітації дітей, які стали жертвами сімейного насильства;

– взаємодія із сім'ями школярів з метою спільного вирішення проблем виховання та розвитку дитини;

– взаємодія з психологами, учителями, класними керівниками з метою створення умов для реалізації прав та свобод учнів;

– взаємодія з правоохоронними органами, службами соціального захисту, медичними закладами [8, с. 76].

Отже, попередження насильства над дітьми в сім'ї потребує соціальних працівників високого рівня кваліфікації. Соціально-педагогічну роботу треба здійснювати за такими напрямками: дослідження, з метою висвітлення та документування насильства, його природи, джерел, контексту, виправдання, обсягу та інше; дія або інтервенція з метою знищення коренів насильства, його профілактики та сприяння в побудові нової моралі. Знаючи причини насильства в родині, чинники, які призводять до виникнення жорстокого ставлення до дітей усім'ї з боку батьків, соціальний педагог зможе попередити насильство над дитиною.

#### **Список використаних джерел:**

1. Безпалько О.В. Соціальна робота: Навчальний посібник. – К., 2004. – 351с.
2. Бойко Т.В. Допомога сім'ям у кризі. // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – №3 – 2005 – с. 129.
3. Боднар А.Я., Павленко С.С. Деякі аспекти вивчення проблеми насильства в сім'ї на сучасному етапі // Наукові записки



- НаУКМА. – 2008. Т. 84. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. – С 69-72.
4. Виявлення, попередження і розгляд випадків насильства та жорстокого поводження з дітьми: метод. матеріали для працівників освіти / авт.-упор.: С. Буров, І. Дубиніна, Ю. Онишко, Л. Смилова, М. Ясиновська. – К.: Видав. дім "КАЛИТА", 2007. – 36 с.
  5. Войтова Л. В. Соціально-педагогічна робота щодо профілактики насильства над дітьми в сім'ї – Режим доступу: [http://www.archive.nbuv.gov.ua/portal/soc\\_gum/.. /10. pdf](http://www.archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/.. /10. pdf)
  6. Гончарова Т. В. Насильство дітей у сім'ї: умови, причини й фактори виникнення / Т. В. Гончарова // Соціальна педагогіка: теорія та практика. –2010. – № 4. – С. 47–53.
  7. Закон України "Про попередження насильства в сім'ї" (Науково-практичний коментар) / за ред. О. М. Рудневої. – Х.: Східно-регіон. центр гуман. -осв. ініціатив, 2005. – 160 с.
  8. Коломієць О. Г. Соціально-педагогічні умови подолання сімейного насильства щодо дітей / О. Г. Коломієць. – Режим доступу: [http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc\\_gum/vchu/N122/N122p071-077.pdf](http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vchu/N122/N122p071-077.pdf).
  9. Максимова Н.Ю., Мілютіна К.Л. Соціально-психологічні аспекти проблем насильства. – К., 2003. – 337 с.
  10. Стан системи попередження насильства в сім'ї в Україні: правові, соціальні, психологічні та медичні аспекти / В. М. Бондаровська, О. О. Кочемировська, Г. М. Лактіонова, Ю. В. та ін. / заг. ред. О. Кочемировська. – К. :Вид-во ФОП Клименко Ю. Я., 2010. – 372 с.
  11. Поліщук Ю.Й. Сімейне насильство над дітьми як соціально-педагогічна проблема/ Ю.Й.Поліщук // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Серія соціально-педагогічна. Вип. 13/ за ред. Л.П. Мельник, В.І. Співака – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А.,2009.- С. 213-220.
  12. В. Zięba, Środowisko rodzinne wychowanków domów dziecka – problemy i zagrożenia w obszarze niedostosowania społecznego, (w:) F. Kozaczuk (red.), Zachowania przestępcze – przyczyny i zapobieganie, ISBN: 978-83-7338-602-0, Wyd. URz., Rzeszów 2010, s. 504 – 509.

The article deals with the causes, characteristics and consequences of child abuse and draws attention to the social and educational measures to prevent child abuse.

**Keywords:** child abuse, family, social and educational measures.

*Отримано 10.6.2013*